Т. В. ОЛЬШАНИЦЬКИЙ (Київ)

НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ІНСТИТУТУ КОЗАЦТВА — П'ЯТЬ РОКІВ

Зростання інтересу до історії козацтва у наш час пов'язане з процесами національного відродження кінця 80-х — першої половини 90-х рр., відновленням громад українського козацтва, а також відзначенням у ці роки визначних ювілейних дат (зокрема: у 1989—1991 рр. — 500-річчя від дня першої літописної згадки про українське козацтво, 1995 р. — 400 років з дня народження гетьмана Богдана Хмельницького, 1998 р. — 350-річчя Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.) зумовило появу численних праць, в яких висвітлюються різноманітні сторінки цього надзвичайно цікавого явища. Однак, на жаль, автори далеко не всіх праць прагнуть дотримуватись історичних фактів, виважено оцінювати їх достовірність, надмірно звеличуючи або занадто критично

ставлячись до тих чи інших подій та осіб, а подекуди описуючи їх просто поверхово. Така ситуація не могла залишити байдужими науковців, які прагнуть до максимально об'єктивного дослідження козацтва. А тому у процесі пошуку оптимального виходу з неї виникла ідея створення Всеукраїнського центру з розробки питань виникнення, генези козацтва у минулому, його ролі у сучасному житті України та координації сил, що займаються дослідженням і популяризацією даної проблематики.

Протягом 1996—1997 рр. ці наміри знайшли своє втілення в організації Науково-дослідного інституту козацтва (далі — Інститут козацтва), що об'єднав ряд професіональних учених, зацікавлених у всебічній науковій розробці історії та сучасних проблем козацтва. Співзасновниками Інституту козацтва виступили Інститут історії України НАН України та Відкрите акціонерне товариство "Мотор—Січ" (попередній договір про спільну діяльність від 10 травня 1996 р. був остаточно узгоджений через рік — 10 травня 1997 р.). Особливо слід відзначити ту величезну роль, яку відіграли у заснуванні першого в Україні Інституту козацтва, генеральний директор ВАТ "Мотор—Січ", академік, доктор технічних наук В'ячеслав Богуслаєв та директор Інституту історії України НАНУ, академік НАНУ, доктор історичних наук Валерій Смолій. На сьогодні співробітниками Інституту козацтва є п'ять докторів і дев'ять кандидатів історичних наук. До захисту докторських дисертацій готується ще три інститутські працівники.

15 липня 1998 р. за наказом № 1 директора Інституту історії України, академіка НАНУ Валерія Смолія «Про створення у структурі Інституту історії України Національної Академії наук України Центру "Науково-дослідний інститут козацтва"» у відповідності з договором про спільну діяльність між ВАТ "Мотор—Січ" та Інститутом історії на посаді директора-організатора Інституту козацтва було затверджено кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Тараса Чухліба. Згідно з цим наказом були утворені Запорозьке й Донецьке регіональні відділення Інституту козацтва і на посадах їхніх директорів-організаторів, відповідно, призначено кандидата історичних наук Арнольда Сокульського та доктора історичних наук, професора Василя Пірка. 2 лютого 1999 р. створено Одеське регіональне відділення Інституту козацтва на чолі з кандидатом історичних наук Ігорем Сапожниковим. 27 січня 2000 р. Інститут козацтва уклав угоду про співпрацю з Одеським державним університетом ім. І. Мечникова щодо організаційного та наукового забезпечення діяльності Відділу історії козацтва на півдні України. Його очолила кандидат історичних наук, доцент Олена Бачинська. 14 жовтня 2000 р. заступником директора Інституту козацтва було призначено кандидата філософських наук Володимира Муляву. 10 жовтня 2002 р. було утворено Нікопольське регіональне відділення на базі Нікопольського державного історичного музею.

Основними завданнями Інституту козацтва є публікація фундаментальних досліджень і створення науково-популярних праць з історії козацтва; об'єднання й координація зусиль вітчизняних та зарубіжних учених, що належать до різних наукових, учбових осередків і займаються зазначеною проблематикою; співпраця з різними установами й організаціями з метою здійснення спільних науково-дослідних програм; надання методичної допомоги державним, громадським та комерційним освітнім закладам; організація й проведення науково-теоретичних і науково-практичних міжнародних та вітчизняних конференцій; написання підручників, посібників, навчально-методичної і довідкової літератури; обговорення та рецензування наукових і науково-популярних робіт; розповсюдження й

популяризація праць з козацької тематики; читання лекцій, проведення семінарів, диспутів, бесід, "круглих столів" тощо.

З часу свого створення Інститут козацтва розпочав активну діяльність згідно із запланованими напрямами і нині — через п'ять років свого існування — уже має певні здобутки. Насамперед у започаткованій ним серії видань "Козацька спадщина" побачили світ грунтовні збірки наукових праць: "Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості" (Київ, Запоріжжя, 1997. — 375 с.) і "Семен Палій та Фастівщина в історії України" (К., Фастів, 1997. — 90 с.), видану разом з Фастівським державним історико-краєзнавчим музеєм. Обидві вони опубліковані за матеріалами наукових конференцій під ідентичними назвами.

До збірника "Запорозьке козацтво..." увійшло 47 статей відомих в Україні та за її межами вітчизняних істориків і молодих фахівців з Києва, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Красноармійська, Кам'янця-Подільського, Вінниці, Чернігова, Нікополя, інших міст. Є також кілька праць, що репрезентують зарубіжних дослідників — зі США та Росії. Більша частина названої книги містить статті, що висвітлюють різні питання політичної, економічної, соціальної, а також військової історії Запорозької Січі у період пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Окремі праці присвячені питанням політичної культури, ментальності, релігії, духовної спадщини козацтва та її впливу на нову й новітню історію України.

У виданні "Семен Палій і Фастівщина в історії України" (де представлено 21 матеріал) висвітлено питання, пов'язані з державотворчою та військовою діяльністю фастівського полковника Семена Палія в останній чверті XVII — на початку XVIII ст., боротьбою правобережного козацтва проти турків та татар, взаємовідносинами С. Палія з І. Мазепою, Яном III, Петром I тощо. Крім того, розглядаються геральдичні проблеми Фастівського полку, археологічні знахідки козацької доби на терені сучасної Фастівщини та ін.

Крім названих праць, цього року у названій серії був опублікований науково-популярний довідник з історії України, призначений для викладачів, студентів, учнів і широкого загалу під назвою "Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XV—XVIII ст.)" (К., Запоріжжя, 1998. — 252 с.). Це перше унікальне видання, де визначено й обгрунтовано у доступній для масового читача формі час і місця постійного розташування над Дніпром і Дунаєм січового Коша, відтворено основні етапи історії запорозького козацтва: походження, утворення демократичної козацької республіки, військовий устрій, господарське освоєння земель півдня України, міжнародні відносини, культура козацької громади, а також вплив останньої на суспільно-політичне життя українського народу в період пізнього середньовіччя та нового часу. В книзі читачі знайдуть відомості про Хортицю, Томаківську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортомлицьку, Кам'янську, Олешківську, Нову (Підпільненську) і Задунайську Січі.

Інститутом козацтва також опубліковано фундаментальні наукові монографії наших співробітників — відомих істориків Олександра Гуржія "Гетьман Іван Скоропадський" (К., 1998. — 208 с.) та Віктора Горобця "Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654—1665 рр." (К., 2001. — 532 с.), навчальний посібник для середніх шкіл за авторством Петра Саса "Історія України XVI—XVIII ст." (Львів, 2001. — 292 с.). Крім того, за сприянням колективу Інституту козацтва побачила світ книга Сергія Леп'явка "Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591)" (Чернігів, 1999. — 216 с.).

На честь 350-річчя від початку Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького випущено збірник наукових праць на основі однойменної конференції "Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво" (К., 1998. — 320 с.). У цій книжці представлені 19 грунтовних наукових матеріалів не лише провідних вітчизняних істориків, а й учених з Польщі, Швеції та Росії. Продовжено видання матеріалів Всеукраїнських читань "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" (Вип. 7. — К., 2000. — 360 с.). Інститут козацтва також підтримує регіональні видання. Серед них — збірник наукових праць, виданий у Миколаєві "Південна Україна: проблеми історичних досліджень" (Ч. 1, 2. — Миколаїв, 1998. — 178 с., 176 с.).

Активно працюють філії, відділення та відділи Інституту козацтва у Запоріжжі, Донецьку й Одесі. Планується утворити організаційні структури з вивчення історії та сучасного розвитку козацтва в Черкасах, Чернігові і Сумах. Серед головних видань і досягнень Запорізького відділення — науково-популярні книги "Корінь і крона" (генеалогія видатних людей козацького походження" (1999)), "Іван Сірко — лицарська душа і воїн славний" (2000) та ін.; Донецького відділення — наукова монографія В. Пірка "Заселення Степової України в XVI—XVIII ст." (1998), докторська дисертація В. Романцова "Виникнення і становлення Гетьманщини в українській історіографії середини XIX—XX ст."; Одеського відділення — наукова монографія І. та Г. Сапожникових "Запорозькі і чорноморські козаки в Хаджибеї та Одесі (1770—1820 рр.)" (1998), збірник документів "Історія Хаджибея (Одеси) 1415—1795 рр. в документах" (2000); Відділу Інституту козацтва при Одеському державному університеті — колективна монографія "Одеса козацька" (2000), збірник документів та матеріалів "Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII—XIX ст." (2000) та ін.

Першою спробою відтворення історичних життєписів видатних військових діячів України доби визвольних змагань раннього нового часу стала науково-популярна книга "Полководці Війська Запорозького: історичні портрети" (К., 1998. — 400 с.), яка отримала грант Міжнародного фонду "Відродження". На основі багатого джерельного матеріалу із залученням досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки й застосуванням новітніх методологічних засад сучасні історики створили яскраві, багатопланові портрети козацьких полководців, які спільно з Богданом Хмельницьким виборювали незалежність для своєї Вітчизни й утверджували Українську козацьку державу. На сторінках книги постають образи І. Богуна, К. Бурляя, Й. Глуха, Є. Гоголя, Г. Гуляницького, А. Ждановича, М. Зеленського, М. Кричевського, М. Кривоноса, Л. Мозирі, М. Небаби, Д. Нечая, П. Шумейка, Г. Яцкевича та інших відомих, а також малознаних нині для широкого загалу сподвижників славетного гетьмана, через діяльність яких вимальовуються суворі будні військових походів, тріумф перемог і гіркота поразок, панорами грандіозних битв, складні процеси тогочасного суспільно-політичного життя козацької України. Нині готується до друку друга книга, яка буде висвітлювати військову діяльність інших маловідомих до цього часу українських полководців.

Своєрідним підсумком п'ятирічної діяльності Інституту козацтва став випуск щорічного видання "Запорозька старовина" (К.—Запоріжжя, 2002. — 408 с.), яке здійснюється на поліграфічній базі "Мотор—Січі". У ньому представлені наступні рубрики: "Документи з питань відродження козацтва", "Статті", "Історіографія та джерелознавство", "Питання увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією козацтва", "Історичне кра-

єзнавство", "Проблеми відродження Українського козацтва", "Дискусії", "Публікація документів". Сподіваємося, що цей науковий щорічник не обмежиться двома випусками. Необхідно відзначити, що більшість видань Інституту козацтва щедро профінансовані ВАТ "Мотор—Січ" за особистої участі академіка, доктора технічних наук В. Богуслаєва. Частина книг за сприянням академіка НАНУ В. Смолія вийшли друком на поліграфічній базі Інституту історії України НАНУ.

Спільно з Головним управлінням виховної роботи Міністерства оборони України, Міністерством освіти і науки України, Українським козацтвом проведено ряд науково-практичних конференцій, зокрема "Сучасна козацька педагогіка" (Київ, 1997), "Проблеми історії та сучасного розвитку Українського козацтва як державотворчої інституції" (Черкаси, 1999), під час яких обговорювалися різні питання, серед яких основне місце зайняла проблема військово-патріотичного виховання молодого покоління на кращих традиціях українського козацтва. У 1997 р. разом з Одеською міською держадміністрацією проведено науково-практичну конференцію "Козацтво на Півдні України".

Протягом 1999 р. Інститутом козацтва на Першому Національному радіоканалі України у передачі "Старшокласник" проведено історичний конкурс для школярів "Україна — козацька держава". Він викликав великий інтерес в усіх регіонах, зокрема від учасників надійшло близько 200 листів. П'яти переможцям цього конкурсу вручено цінні подарунки. Здійснюється консультація кіно- і телепродукції. Так, зокрема, надана наукова й організаційна допомога Польському телебаченню під час зйомок телефільму "Повернення Богуна". 17 жовтня 2002 р. відбулася його презентація на Другому телевізійному каналі Польщі.

У 2000—2001 рр. співробітниками Інституту козацтва прочитано ряд лекцій, зокрема, цикл "Україна героїчна" на базі Київського міського Будинку учителя. Вчені-козакознавці беруть постійну участь у "круглих столах", що організовуються "Просвітою" ім. Т. Шевченка та проведенні "Гетьманських віталень" при Музеї гетьманства в Києві. Налагоджена тісна і конструктивна співпраця з козацькими організаціями України.

З 1999 р. вчені Інституту козацтва виконують окремі замовлення Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва при Президентові України. Зокрема його співробітники брали активну участь у розробці проекту Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва. Згідно з Указом Президента України Л. Кучми "Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002—2005 рр." за № 1092/2001 від 15 листопада 2001 р., колектив Інституту козацтва здійснює відповідну роботу щодо виконання окремих пунктів даної Національної програми. Підготовлено проект фундаментального видання з історії українського козацтва (п. 33 Національної програми) під назвою "Українське козацтво: політична, економічна, соціальна та духовна історія (XV—XX ст.)", в якому беруть участь провідні вчені нашої країни. Одним з найбільших проектів Інституту козацтва має стати видання науково-популярної біографічної серії "Гетьмани України" (п. 37 Національної програми), яка буде складатися з 25-ти окремих книг, об'єднаних єдиними науковими вимогами та поліграфічним оформленням.

Як уже відзначалося, Інститутом козацтва налагоджена співпраця з багатьма міністерствами, відомствами, установами, громадськими організаціями, фондами. 5 лютого 2001 р. була укладена угода про творче і наукове співробітництво з Управлінням охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації. Згідно з його положен-

нями, Управління взяло на себе забезпечення фінансування історичних та етнографічних досліджень, наукових експертиз. На замовлення Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України, а також Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій наші спеціалісти здійснили дослідження щодо виявлення місць поховань діячів козацької доби на території Російської Федерації. У результаті виявлено близько тридцяти таких місць. Однак необхідно провести додаткові пошуки, у зв'язку з чим потрібно виділити кошти для організації виїзду науковців нашого Інституту спільно з представниками зазначених Державного комітету та міжвідомчої комісії до Російської Фередації (зокрема таких міст, як Москва, Санкт-Петербург, Архангельськ, Тобольськ, Іркутськ, Єнісейськ, Нерчинськ, Селінгінськ, Туруханськ, Якутськ) для уточнення і доповнення наявних даних. З 2001 р. здійснюється наукова консультація проекту "Знати минуле задля майбутнього", започаткованого з ініціативи Фонду інтелектуальної співпраці "Україна — XXI століття".

Здійснюється велика робота щодо увіковічнення героїчних сторінок козацької історії. За сприянням Інституту козацтва у 1997 р. у Києві відкрито меморіальну дошку гетьману Пилипу Орлику, яку встановлено на вулиці, що названа на його честь. Не без допомоги наших спеціалістів розпочалася робота щодо встановлення пам'ятників славетному кошовому Івану Сірку у Харкові, полковнику Семену Палію у Фастові. А 14 жовтня минулого року за участю керівництва Інституту козацтва було встановлено пам'ятник гетьману Івану Виговському у с. Вигові на Житомирщині.

У січні 2002 р. за сприянням нашого Інституту на базі Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди було відкрито Інститут освіти та виховання українського козацтва, який буде готувати фахівців за різними спеціальностями на основі впровадження козацької педагогіки та національних традицій. Відразу ж потому на Черкащині було організовано конкурс для випускників середніх шкіл "Черкащина — козацький край" на кращий твір з історії і сучасного розвитку козацтва.

З ініціативи і активною участю Інституту козацтва позаминулого року (на десятому році незалежності!), нарешті, було засновано Український інститут воєнної історії, який діє у рамках спільного проекту між Національною Академією Оборони України та Інститутом історії України НАН України. Разом з цими установами Інститут козацтва у травні 2001 р. організував проведення Всеукраїнського "круглого столу" під назвою "Воєнно-історична наука в Україні: стан і перспективи". На сьогодні вже маємо загальноукраїнський журнал "Воєнна історія" (де існує окрема рубрика, присвячена історії козацтва) і чотири різнопланові видання з історії воєн та воєнного мистецтва.

Ще у 1998 р. колектив Інституту козацтва спільно з рекламно-видавничою кампанією "ЕММА" розпочав роботу над великим фотоілюстрованим науково-популярним виданням "Україна — козацька держава". У книзі на основі багатого й досі маловідомого ілюстрованого матеріалу будуть розкриті процеси зародження і формування козацтва, його участь у війнах середньовіччя та нового часу, еволюції українських державних інститутів середньовічної, нової та новітньої доби всесвітньої історії, відродження козацтва на сучасному історичному етапі. Для досягнення поставленої мети залучаються професійні фотографи, дизайнери, а фотозйомки козацьких пам'яток здійснюються у найбільших музеях України, Польщі, Росії та Швеції. Робота над цим багатоплановим виданням завершиться у 2004 р.

Святкуючи п'ятирічний ювілей Інституту козацтва, звернімося до слів академіка НАНУ В. Смолія, який відзначив, що нині період романтичного відтворення історії українського козацтва відходить у минуле. Героїзація дій і вчинків цього нового в суспільній ієрархії пізнього середньовіччя стану поступово змінюється більш вдумливим та аналітичним підходом до вивчення цієї складної наукової проблеми. Елементи белетристики, які домінували на сторінках багатьох видань, поступаються місцем принципам історизму та об'єктивності. Науковці все більше прагнуть заглибитись у суть проблеми. Вони дедалі частіше звертаються до тем, вивчення яких донедавна було прерогативою західної історіографії. Урізноманітнюється інструментарій досліджень, їх методика та методологія.

Наукова й громадсько-суспільна робота Інституту козацтва широко висвітлювалася у поважних наукових виданнях та засобах масової інформації не лише нашої держави, але й за кордоном. Матеріали про нашу діяльність публікував провідний науковий часопис "Український історичний журнал", газети "Урядовий кур'єр", "Голос України", "Народна армія", "Літературна Україна", "Київський вісник" та ін. У відомому славістичному часописі світу "The Slavonic and East European Review" відомий канадський історик, професор Монреальського університету Філіп Лонгворт зробив огляд окремих видань Інституту козацтва й відзначив потрібність і своєчасність діяльності такої інституції для України та світового наукового співтовариства [1]. В англійському політологічному журналі "The Ukrainian review" доктор Олександер Гриб зазначив, що заснування Інституту козацтва при Інституті історії України НАН України сприятиме формуванню національної еліти в нашій молодій державі [2].

22 листопада 2002 р. у м. Києві відбувся "круглий стіл", присвячений п'ятиріччю заснування Науково-дослідного інституту козацтва. У ньому взяли участь провідні вчені-козакознавці нашої держави: академіки НАН України *В. Смолій, П. Тронько;* д-ри іст. наук *Ю. Мицик, І. Білас, О. Гуржій, В. Щербак, П. Сас, В. Брехуненко, В. Горобець;* кандидати іст. наук *В. Кривошея, Т. Чухліб, Ю. Савчук, В. Станіславський, В. Мільчев, П. Горішній*, представники Українського козацтва, музейні працівники, журналісти та ін. Під час виступів обговорювалися питання розвитку козакознавчих студій протягом останнього десятиріччя, були окреслені перспективи діяльності Інституту козацтва.

Отже, можемо зробити втішний для себе висновок — Науково-дослідний інститут козацтва відбувся! За п'ять років своєї діяльності він став невід'ємною частиною наукового та громадсько-суспільного життя нашої держави. Незважаючи на відсутність необхідних коштів, окремого приміщення й засобів зв'язку, обмежений тираж інститутських видань та інші проблеми суто організаційного становлення, наш Інститут поступово стає поважною науковою установою, відомою не лише в Україні, а й далеко поза її межами. А тому залишається лише одне — продовжувати наполегливо працювати задля відродження наукових козакознавчих студій та історичної пам'яті українського народу.

[1] *Philip Longworth*. Ukraine: Histori and Nationality // The Slawonic and East European Review. — Vol. 78. — N 1. — January 2000. — P. 115—124.

[2] *Olexander Hryb*. New Ukrainian Cossacks — Revival or Building New Armed Forces? // The Ukrainian review. — 2000. — Vol. 3. — P. 44—53.